

LBRIS

We know
books

Ștefan-Sebastian Maftei

Teatru și civilizație
Jean-Jacques Rousseau
și critica *spectacolelor*

E I K O N

București, 2023

CUPRINS

Cuvânt înainte	7
Mulțumiri	11
Introducere	13
Iubire și artă în dramaturgia lui Rousseau	19
<i>Discursul asupra științelor și artelor</i>	47
Critica „spectacolelor” în <i>Scrisoarea către dl. D’Alembert</i>	97
Concluzii	143
Bibliografie	147

Lucrarea de față este introductivă. Prin urmare, ea nu își propune să formuleze nici teze, nici concluzii categorice cu referire la temă, ci doar să deschidă și să survoleze pe cât posibil o problematică pe care o considerăm relevantă atât pentru opera lui Jean-Jacques Rousseau, cât și pentru anumite dezbateri de astăzi.

Datorită mai ales contribuțiilor sale considerabile la filosofia politică a secolului al XVIII-lea și a secolelor următoare și grație și renumelui său literar, opera lui Jean-Jacques Rousseau se bucură și astăzi de o literatură de comentariu reprezentativă¹.

Tema de fond a lucrării este analiza relației dintre arte și moralitate în opera lui Jean-Jacques Rousseau, pornind atât de la câteva texte teoretice fundamentale pentru acest subiect, cât și de la surse mai puțin cunoscute, cum ar fi dramaturgia sa, care, în general, este o etapă de început și, după cum vom încerca să arătăm, în anumite privințe pregătitoare pentru opera teoretică.

¹ Câteva trimiteri, dintre foarte multe interpretări: Introduceri: WOKLER, 2001. Pentru o punere a lui Rousseau în contextul filosofiei politice moderne: SMITH, 2016; NEWELL, 2022. Pentru tema economiei politice: LAZĂR, 2022. Pentru tema virtuții: DELANEY, 2006. Pentru filosofia lui Rousseau ca o căutare a sinelui: GAUTHIER, 2006. Introduceri la tema civilizației: THOMAS, 2020; FERGUSON, 2012. Pentru tema teatrului la Rousseau: BACHOFEN & BERNARDI (dir.), 2011; BARISH, 1981; MARSHALL, 1986; BANERJEE, 1977. Pentru relația dintre teatru și morală la Rousseau: COSTELLOE, 2003.

Având în vedere cele menționate mai sus, putem afirma că, metodologic vorbind, intenția lucrării e una prospectivă, de analiză a unor concepte sau argumente prin intermediul parcurgerii textului însuși. În aceste condiții, lucrarea va presupune un exercițiu de lectură – inclusiv filologic, cu trimiteri la textul original – a scrierilor lui Rousseau asociate tematicii propuse. În acest exercițiu, ne-am propus să-l lecturăm pe Rousseau în principal prin intermediul textelor sale și să extragem premise pornind de la acestea. Desigur, și lectura unui text implică în hermeneutica sa deja anumite premise explicite sau implicite. Ca atare, apropierea de text și de sens e un deziderat din punct de vedere hermeneutic. Asta și pentru că textele lui Rousseau, în pofida stilului lor aparent accesibil și transparent (impresia de regulă este că stilul lui Rousseau, datorită transparenței sale, care este de fapt strategică, nu oferă obstacole în înțelegerea lui) sunt, precum textele unor alți autori de text filosofic de același fel, ca Platon sau Nietzsche, capodopere, adică texte de o tulburătoare complexitate, care pot angaja linii de lectură foarte diferite. Am căutat să surprindem uneori în studiul nostru aceste linii de lectură diferite în măsura în care lectura textelor a părut să ofere acest prilej. Pe de altă parte, am încercat să propunem în interpretarea noastră o grilă de lectură a textelor pornind de la problematica vizată și de la conceptele analizate comparând textele gânditorului francez cu alte texte fundamentale, în principal ale unor predecesori, precum Platon, pe care i-am considerat, în virtutea asemănărilor, potențiale surse ale lui Rousseau. Textele predecesorilor, amintite pentru comparație, au fost supuse pe parcursul lucrării aceluiași exercițiu de lectură.

Lucrarea își structurează materialul pe trei capitole, ce surprind trei aspecte diferite, însă tema generală, cea a artei

și moralității și a relației dintre acestea este calibrată în jurul a două concepte-cheie, *teatru* și *civilizație*, care constituie și titlul lucrării. Faptul că analiza întregii lucrări este structurată de cele două concepte e dezvăluit și în conținutul lucrării, în măsura în care al doilea și ultimul capitol conțin fiecare câte un așa-numit *Excurs* unde termenii „civilizat” și „spectacol” sunt analizați în contextul prezenței lor ca termeni cu sensuri specifice în textele lui Rousseau și nu numai.

Cadrul particular al lucrării este reprezentat de asocierea între *teatru* și *civilizație*, ca elemente ale unei relații ce își dovedește consistența în analiza de detaliu pe parcursul cercetării cu precădere a două texte fundamentale pentru tema propusă: *Discursul asupra științelor și artelor* (1750/1751) unde este pentru prima oară tematizată pe larg chestiunea artelor în raport cu civilizația și *Scrisoarea către dl. d'Alembert* (1758), unde se pune în discuție problema *spectacolelor*, într-o dezbateră ce pornește de la chestiunea înființării unui teatru la Geneva, o chestiune pe care D'Alembert o ridicase cu un an înainte într-un articol despre *Geneva* în volumul al VII-lea al *Enciclopediei*. De ce este importantă pentru Rousseau această relație dintre *civilizație* și *spectacol* (înțeles aici în primul rând ca *teatru*)? Deoarece, considerăm, relația angajează la rândul ei o dublă mișcare critică în opera lui Rousseau: o critică a *civilizației*, reprezentată mai precis în textul lui Rousseau de dezbateră în jurul *omului civilizat* – în contextul *Discursului asupra științelor și artelor*, în relație cu *artele* și *moralitatea*, în contextul *Discursului asupra inegalității* (1755), în relație cu *omul sălbatic* – și o critică a *spectacolelor* ca o critică a *teatrului*, dar nu exclusiv. Aceste două critici, la prima vedere independente una de cealaltă, se articulează în jurul acelorași opoziții fundamentale:

aparență/esență și interior/exterior. Raportul membrilor celor două opoziții nu este de asemenea egal: *aparența și exteriorul* sunt secundare. În contextul acestei structurări, devine limpede pe parcursul cercetării că, în modul de a vedea al gândirii lui Rousseau, teatrul va fi pentru spectacole ceea ce civilizația este pentru moralitate. Se conturează astfel o echivalență între teatru și civilizație.

Cele trei capitole dezbate, într-o ordine ce urmează în mare parte un parcurs cronologic al textelor, aspecte diferite ale problematizării relației dintre arte și moralitate. Primul capitol – capitolele și, uneori, părțile lor, nu au fost numerotate tocmai pentru a reflecta un discurs fluid, ce angajează o problemă deschisă – intitulat «Iubire și artă în dramaturgia lui Rousseau» propune o analiză a dramaturgiei lui Rousseau, a travaliului său artistic, care a fost, după ce Rousseau și-a dobândit celebritatea de critic, voit ignorat de autor. Dramaturgia este analizată din trei perspective. Din perspectiva temei iubirii, care este temă predilectă a pieselor – dar nu numai, după cum demonstrează analize² care caută să lectureze opera lui Rousseau în ansamblul ei ca pe un demers existențialist, ca pe o căutare a sinelui – însă are legături cu tema artei și civilizației și cu cea a creației artistice în special. Din perspectiva temei artelor, care apare prefigurată în anumite piese, și care începe să fie problematizată uneori chiar în raport cu civilizația. Din perspectiva temei civilizației, ce apare menționată și chiar discutată în *La Découverte du Nouveau Monde*, piesă scrisă în jurul lui 1740, aparent cu mult înainte de anul în care va apărea *Discursul asupra științelor și artelor*. Se dovedește astfel că a existat

² GAUTHIER, 2006.

o preocupare de lungă durată pentru unele dintre temele abordate mai târziu în scrierile teoretice.

Al doilea capitol, cu titlul «Discursul asupra științelor și artelor» analizează atât lucrarea cu același nume, cât și polemica rezultată în urma receptării acestei lucrări în epocă, din perspectiva răspunsurilor lui Rousseau la critici. După cum am menționat, capitolul cuprinde un excurs, cu titlul «Termenul „civilizație” în secolul al XVIII-lea» care conține, la rândul său, o secțiune numită «„Omul civilizată” în cele două *Discursuri*». Excursul caută să fixeze și să discute sensurile și prezența termenilor *civilizație/civilizat* atât în dezbaterile din cadrul epocii, cât și în cadrul operei înseși a lui Rousseau.

Al treilea și ultimul capitol, ce poartă titlul «Critica „spectacolelor” în *Scrisoarea către dl. D’Alembert*» analizează răspunsul lui Rousseau la ideea întemeierii unui teatru la Geneva din perspectiva de fapt a unei critici mai ample ce pornește de la conceptul de *spectacol*, concept care acoperă o sferă mai largă decât noțiunea de „teatru”, și care este utilizat strategic de Rousseau pentru a dezvălui și o soluție la problemele pe care le evidențiază teatrul în societatea modernă. În toată această analiză a instituției teatrului ca spectacol vom putea observa și încadrarea politică și socială a temei în discuție la Rousseau. Precum în capitolul al doilea, și acest capitol conține un excurs, intitulat «Termenul „spectacol”, de la Platon la Rousseau», excurs care urmărește o istorie a termenului *spectacol* așa cum apare acesta nu doar în opera lui Rousseau, dar și în analiza lui Platon sau în pledoaria moralist-creștină a lui Tertullian. Spre finalul capitolului apare și o secțiune fără titlu care analizează concepția despre rolul educativ-civic al „muzicii” în cartea a VIII-a a *Politicii* lui Aristotel.

Ideile gânditorului Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) sunt relevante astăzi pentru mai multe domenii. Rousseau este apreciat în special pentru contribuția sa la filosofia politică. Însă nici filosofia educației, teoria culturii sau estetica³, științe ce încep să devină de sine stătătoare în secolul Luminilor, nu au rămas neinfluențate de teoriile și argumentele acestui remarcabil dar și tulburător contra-iluminist⁴, probabil cel mai cunoscut dintre contra-ilumiiniștii francezi ai secolului al XVIII-lea.

Cât despre relația lui Rousseau cu artele frumoase, există elementul biografic, deloc de omis: Rousseau a fost el însuși dramaturg și muzician⁵. Rousseau a scris opere, piese (tragedii, comedii) și balet, iar pentru unele dintre acestea a primit recunoaștere⁶. De pildă, opera *Ghicitorul satului* (*Le Devin du village*), compusă în 1752, a devenit, potrivit ediției engleze a operelor lui Rousseau (*Collected Writings*),

³ Analiza ideilor estetice ale lui Rousseau apare în GUYER, 2018, pp. 289-302, ca parte a unei analize mai ample a esteticii franceze (pp. 247-302). Despre Rousseau și teoria culturii, a se vedea DENEYS-TUNNEY & ZARKA (eds.), 2016.

⁴ A se vedea, pentru aceasta, GARRARD, 2003 și MCMAHON, 2002. William Ederwell l-a numit pe Rousseau „fondatorul contra-iluminismului în Franța” (MCMAHON, 2002, p. 213).

⁵ A se vedea prezentarea făcută de Cranston (CRANSTON, 1987) cu privire la prima etapă a vieții lui Rousseau, până în 1754.

⁶ A se vedea „Introducerea” la *The Collected Writings of Rousseau*, vol. 10 (ROUSSEAU, 2004), pp. xv-xxviii.

„cea mai populară operă franceză a secolului Luminilor”⁷. Rousseau a compus mai multe lucrări, printre care: comedia *Narcis, sau îndrăgostitul de sine însuși* (*Narcisse, ou L'Amant de lui-même*), în 1730; tragedia *Descoperirea Lumii Noi* (*La Découverte du Nouveau Monde*); o comedie cu titlul *Prizonierii de război* (*Les Prisonniers de Guerre*); o altă comedie, *Făgăduința cutezătoare* (*L'engagement téméraire*); o tragedie, neterminată, *Lucreția*; baletul *Muzele galante* (*Les Muses galantes*), jucat în 1745 prima oară; *Ghicatorul satului* (*Le Devin du village*), operă jucată pentru prima dată la Fontainebleau, în prezența regelui, în 1752; în final, scurta „scenă lirică” *Pygmalion*, scrisă în 1762, ce arată despărțirea lui Rousseau de ambițiile sale artistice⁸. Cel puțin două creații, *Pygmalion* și *Ghicatorul satului*, sunt compuse după 1750, după apariția primei lucrări teoretice importante a lui Rousseau, *Discurs asupra științelor și artelor* (sau *Primul Discurs*), lucrare ce i-a adus celebritatea⁹. *Primul Discurs* lansează teza paradoxală pentru epocă, potrivit căreia „progresul științelor și artelor” nu a „contribuit la purificarea moravurilor”, dimpotrivă, răspunzând astfel negativ întrebării lansate de Academia din Dijon în anul 1750 ca temă pentru un concurs de eseuri. Răspunsul lui Rousseau, ce constituie astăzi *Primul Discurs*, primește „premiul de morală” al Academiei pe anul respectiv¹⁰. Interesant este că Rousseau continuă să compună piese și după 1750. Poate și mai interesant este faptul că multe creații dramatice sunt

⁷ ROUSSEAU, p. xx.

⁸ Toate textele dramatice menționate apar acum în traducere engleză în: ROUSSEAU, 2004, pp. 3-236.

⁹ *Dizertație asupra muzicii moderne* apăruse în 1742, însă lucrarea a avut o primire sub așteptările autorului ei (ROUSSEAU, 1981, p. xxxii).

¹⁰ ROUSSEAU, 1981, p. xxxiii.

compuse cu mult înainte de 1750, precum *Narcis* sau *La Découverte du Nouveau Monde*, și par să arate, după cum vom încerca să argumentăm în paginile următoare, preocupări ale lui Rousseau pentru teme ce vor apărea mult mai târziu în operele teoretice.

Interesul teoretic al lui Rousseau pentru tema relației dintre arte și moravuri (*moeurs*) apare cel mai evident în scrierile sale de început, *Primul Discurs* sau *Discurs asupra științelor și artelor*, scris între 1749-1750, premiat în 1750 și publicat în ianuarie 1751 (*Premier Discours* sau *Discours sur les sciences et les arts*), *Al Doilea Discurs* sau *Discurs asupra inegalității* din 1753-1755, publicat în 1755 (*Second Discours* sau *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité*), în replicile sale la criticile aduse *Primului Discurs* și *Discursului asupra inegalității*, în celebra *Prefață la Narcis sau îndrăgostitul de sine însuși*, prefață compusă în 1752, cu ocazia primei reprezentării a piesei, și, în final, în *Scrisoarea către dl. D'Alembert*, publicată în 1758. *Scrisoarea către D'Alembert* (*Lettre à d'Alembert sur les spectacles*) este un răspuns la articolul „Geneva” al lui D'Alembert publicat în volumul al VII-lea al *Enciclopediei* (*Encyclopédie*) în 1757, unde D'Alembert propunea întemeierea unui teatru la Geneva și prezenta și motivele pentru acest lucru. În esență, argumentul său arată că prezența unui teatru în acest oraș ar contribui la cultivarea nu numai a bunului gust (*bon goût*), ci și a bunelor moravuri (*bonnes moeurs*)¹¹. Argumentul lui

¹¹ D'Alembert, articolul „Geneva” din volumul al VII-lea al *Enciclopediei*, în: ROUSSEAU, 1981, p. 117 (versiunea română); OC I, p. 179 (versiunea franceză). Versiunea în limba română, cu titlul *Scrisoarea către dl. D'Alembert*, ce conține în citat și pasajul despre teatru (ROUSSEAU, 1981, pp. 116-117) din textul articolului „Geneva” apare în: ROUSSEAU, 1981, pp. 113-262. Varianta engleză a *Scrisorii către dl. D'Alembert* apare, în traducerea lui Allan Bloom, în: ROUSSEAU, 1960.

D'Alembert este în opoziție cu cel propus de Rousseau în *Discursul asupra științelor și artelor*, unde bunul gust cultivat prin intermediul artelor este privit tocmai ca o cauză a decadentei moravurilor¹². *Scrisoarea* din 1758 primește un răspuns de la D'Alembert în 1759.

Faptul că Rousseau, un artist el însuși, deplânge efectul artelor, nu a fost ignorat de critici. Chiar și criticii mai timpurii, cei ai *Primului Discurs*, au remarcat diferența dintre interesele artistice și denunțările lui Rousseau. Comentatorii mai noi au arătat că Rousseau a încercat să ofere un răspuns la aceste întrebări în *Prefața la Narcis*¹³. Acolo, potrivit comentariului citat, el caută să demonteze

Acest text e republicat în ediția engleză ROUSSEAU, 2004, pp. 239-352. Versiunea franceză a textului, cunoscută sub titlul *Lettre à d'Alembert sur les spectacles* apare în: OC 1, pp. 178-271. Răspunsul lui D'Alembert la *Scrisoarea către dl. D'Alembert* apare cu titlul *Lettre de d'Alembert à M. Rousseau* în: OC 1, pp. 273-295. Ediția franceză OC cuprinde, în continuarea răspunsului lui d'Alembert la *Lettre à d'Alembert sur les spectacles*, și o *Apologie du théâtre, ou analyse de la lettre de Rousseau à d'Alembert au sujet des spectacles* (OC 1, pp. 295-345). Aceeași ediție, OC, conține în primul volum un text al lui Rousseau cu titlul *De l'imitation théâtrale, essai tiré des dialogues de Platon* (OC 1, pp. 358-370).

¹² Pentru versiunile în limba română ale acestor texte, a se vedea *Primul Discurs (Discurs asupra științelor și artelor)*, în: ROUSSEAU, 1981, pp. 3-33; *Al Doilea Discurs (Discurs asupra inegalității)*, în: ROUSSEAU, 1958, pp. 51-200; *Prefață la Narcis sau îndrăgostitul de sine însuși*, în: ROUSSEAU, 1981, pp. 37-55; *Scrisoarea către dl. D'Alembert*, în: ROUSSEAU, 1981, pp. 113-262. Pentru versiunile engleze, cf. *First Discourse*, în: ROUSSEAU, 2016, pp. 3-28; *Second Discourse*, în: ROUSSEAU, 2016, pp. 113-222; *First Discourse' Replies*, în: ROUSSEAU, 2016, pp. 29-91; 107-110; *Second Discourse' Replies* și *Letter to Voltaire* (18 Aug. 1756), în: ROUSSEAU, 2016, pp. 223-246; *Preface to 'Narcissus'*, în: ROUSSEAU, 2016, pp. 92-106.

¹³ A se vedea comentariul referitor la răspunsul lui Rousseau la aceste obiecții în: ROUSSEAU, 2004, 'Introduction', p. xvi.

obiecția criticilor potrivit cărora „nu [are] dreptul de a desconsidera artele frumoase [cel ce] compune muzică și versuri” aducând răspunsul că „principiile” pot fi adevărate chiar dacă „purtarea”¹⁴ nu e în concordanță cu principiile. Pe de altă parte, el a căutat să minimizeze importanța preocupărilor sale creatoare arătând că, în calitate de artist, a fost „amăgit vreme îndelungată de prejudecățile veacului”¹⁵. Căutând să se despartă de cariera sa de dramaturg, el pretinde că „nu mai gânde[ște] asemeni autorului ce le-a creat” și că operele sale de început sunt ca acei „copii nelegitimi”¹⁶ pe care cineva i-ar vrea uitați. Edițiile pieselor lui Rousseau conțin într-adevăr preambuluri probabil adăugate ulterior ale lucrărilor respective, preambuluri în care autorul pare să condamne aceste opere pentru mediocritatea lor¹⁷.

Este această turnură un rezultat al vieții aventuroase sau al personalității¹⁸ dificile a autorului? Este ea efectul unei dezamăgiri a lui Rousseau cu privire la meritul propriilor sale talente artistice? Se datorează această întorsătură faptului că s-a simțit constrâns, ca artist, de statutul său social, și că, tot cu referire la statutul său, care-l pune într-o relație percepută de nelibertate¹⁹ față de patroni, prieteni

¹⁴ ROUSSEAU, 1981, p. 40.

¹⁵ *Ibid.*, p. 40.

¹⁶ *Ibid.*, p. 41.

¹⁷ „Această operă e atât de mediocră în genul ei (...)” (*OC* 5, p. 203); „Nimic nu e mai plat decât această piesă (...)” etc. (*OC* 5, p. 147).

¹⁸ Portretul psihologic al omului Rousseau poate fi într-o anumită măsură recompus atât din jurnalul, inevitabil literar, al vieții sale, detaliat în *Confesiuni* (ROUSSEAU, 1969), cât și din corespondență (*OC* vol. 10, vol. 11; vol. 12, pp. 1-256).

¹⁹ În Cartea a X-a a *Confesiunilor*, Rousseau mărturisește „independență[a] absolut[ă] în care [ar] „vr[ea] să trăi[ască]” în raport cu proteguitorii săi (ROUSSEAU, 1969, vol. 3, p. 46).